

Hart van het pastoraat

Een notitie over de situatie van het parochiepastoraat

En: Hoe gaan we er mee om?

mei 2014

VPW Nederland

Beroepsvereniging van r.-k. pastores

VOORWOORD

De notitie die voor u ligt is geschreven door een commissie die werd ingesteld door het Dagelijks Bestuur van VPW Nederland, beroepsvereniging van Rooms-katholieke pastores. Deze commissie werd gevraagd een theologisch onderbouwde visie te ontwikkelen op het parochiepastoraat binnen de actuele maatschappelijke en kerkelijke context. Het te produceren document zou pastores zicht moeten geven op hun situatie en hen moeten ondersteunen in hun dagelijkse praktijk.

Om zicht te krijgen op de actuele situatie van het pastoraat, beschreven leden van de commissie **casussen uit de eigen praktijk** waarin volgens hen het hart van het pastoraat zichtbaar wordt. In deze casussen, die zullen worden gepubliceerd en van commentaar voorzien in het volgende nummer van VPW info.nl, wordt inspiratie zichtbaar. Ze werkten inspirerend voor het gesprek in de commissie. Echter, ze leidden de commissie niet automatisch verder bij het schrijven van het gevraagde theologische visiestuk.

Tijdens de besprekingen bleek telkens hoezeer pastores de ervaring opdeden steeds moeilijker aan het hart van de pastoraat toe te komen. Naar hun gevoel zijn zij veel tijd kwijt aan zaken die niet bijdragen aan een vitale en betekenisvolle kerk voor de toekomst. **Pastores ontdekken dat het pastoraat zich op een breukvlak bevindt, maar dat het niet zomaar duidelijk is wat de juiste omgang is met deze situatie.**

De commissie besloot deze ervaring serieus te nemen. Zij stelde de vraag centraal hoe naar deze situatie te kijken in het licht van het geloof. Deze vraag heeft een andere nuance dan de uitgangsvraag van de commissie.

De notitie zoals deze er nu ligt, doet een poging de theologische contouren te schetsen van het pastoraat in het licht van de onzekerheid ten aanzien van een toekomst die niemand kent of kan kennen. Hoe kunnen pastores zich **vanuit het hart van het pastoraat blijven verbinden met de mensen** die dragers zijn van pastoraat? **En hoe bewaar je** in de heersende moeizaamheid en onzekerheid **je grondmotivatie en blijf je de betekenis en de zin zien van wat je als pastor doet?**

De notitie bestaat uit drie delen. Na een inleiding over het uitgangspunt, wordt in sociologische termen ingegaan op de actuele context van het pastoraat. Vervolgens wordt een visie gegeven op wat theologisch gesproken de inzet is van het pastoraat. Langs deze weg wordt inzichtelijk waarom veel pastores regelmatig of vaak het gevoel hebben dat hun werk in een impasse verkeert en wat dit betekent. Ten slotte wordt een pleidooi gevoerd om dit gevoel van impasse serieus te nemen en deze impasse te gebruiken om te zoeken naar nieuwe perspectieven voor het pastoraat die zich aandienen.

De commissie biedt, namens het Dagelijks Bestuur van VPW Nederland, haar overwegingen aan pastores in Nederland aan en aan alle anderen die de toekomst van kerk en pastoraat ter harte gaat. Zij hoopt dat reflectie erop en gesprek erover bijdraagt aan de toekomst van een pastoraat en van een kerk die zichzelf in dienst weet van God die in de Geest van Jezus Christus gericht staat op het heil van mensen.

De commissie kwam vanaf april 2013 zes keer bij elkaar. Zij bestond uit de volgende pastores: Bernadette van Dijk, Margot Dijkman, Marion Korenromp, Gérard Martens en Koos Tolboom. Als theologisch deskundigen waren lid: Erik Borgman en Jozef Wissink. Aad van Dijk was notulist en Jan Franken gespreksleider.

De vormgeving van deze brochure en de foto op de achterzijde zijn verzorgd door Jeroen van Lente. De foto op de voorzijde is van Ewald Lobbestael.

Hart van het pastoraat

Een notitie over de situatie van het parochiepastoraat. En: hoe gaan we er mee om?

ACHTERGROND VAN DEZE NOTITIE

Rooms-katholieke parochiepastores werken hard. Je zou zelfs kunnen zeggen dat ze zich drie slagen in de ronde werken. **Toch ervaren zij hun volle agenda's meestal niet als teken dat hun werk blijkbaar van belang is.**

Dat heeft meerdere oorzaken. Allereerst besteden zij veel tijd en moeite aan vergaderen en regelen. Ze bereiken daarmee een krimpende groep mensen die veel verwachten van de kerk en haar vertegenwoordigers. Dat de kerk dat om allerlei redenen niet meer te bieden heeft en het aantal betaalde pastores is gedecimeerd, kan bij deze groep over het algemeen maar op weinig begrip rekenen. Het gaat er niet om dat pastores deze oude getrouwen in de steek zouden willen laten. Zij hebben recht op pastorale zorg. Tegelijk zien pastores dat de toekomst van kerk en pastoraat niet zonder meer bij deze groep ligt. Zij doen daarom regelmatig de ervaring op zich in te spannen voor dingen die niet toekomstbestendig zijn.

De tweede oorzaak van twijfel over de betekenis van het pastoraat bij pastores ligt in de afname van het aantal betrokken mensen. Dit leidt ertoe dat er gaten vallen in de organisatie en dat zaken die eerder min of meer vanzelf leken te gebeuren zorgvuldige planning en organisatie vragen. De krimp en de vergrijzing van het vrijwilligerskader leiden ertoe dat pastores meer werk hebben en niet minder. En dat dus voor een krimpend aantal mensen.

Tegelijk wijzen onderzoekers en trendwatchers op de zoektocht naar zin en spiritualiteit die vele tijdgenoten ondernemen. **Pastores komen ook deze mensen tegen en soms ervaren zij dat zij voor deze mensen van betekenis kunnen zijn.**

Maar niet zelden laten deze mensen van hun kant merken voor hun spiritualiteit de kerk niet nodig te hebben. Menig pastor weet niet zo goed hoe zij of hij hierop moet reageren. Het is duidelijk dat indien deze mensen geen belangstelling hebben voor wat de kerk biedt en mededragers van de kerk van de toekomst willen worden, de kerk geen toekomst zal hebben. Anderzijds doen

ervaringen met zowel de kerkelijke leiding als met de plaatselijke krimpende geloofsgemeenschappen haar of hem de vraag stellen of de kerk wel beseft dat zij de mensen die gevoelig zijn voor geloof en religiositeit nodig heeft.

Wil de kerk deze mensen op een open manier leren kennen?

Zijn er geloofsgemeenschappen die oprecht aantrekkelijk willen zijn voor zoekers en met hen zonder (versluisde) voorwaarden of verwachtingen de ontmoeting aangaan? In het interview dat paus Franciscus gaf aan zijn medebroeder Antonio Spadaro, dat gelijktijdig in meer dan een dozijn belangrijke jezuïetentijdschriften werd gepubliceerd, doet hij de volgende oproep:

‘Laat ons, in plaats van enkel een Kerk te zijn die verwelkomt en ontvangt met open deuren, veeleer een Kerk proberen te zijn die nieuwe wegen bewandelt, die in staat is zichzelf te overstijgen en de hand uit te steken naar degenen die haar niet kennen, of die zijn weggegaan of onverschillig geworden zijn.’

Wil de kerk dit eigenlijk wel, vragen pastores zich af? En als ze het al wil, zou zij bereid zijn zich in te spannen om het ook mogelijk te maken? Nu voelen pastores zich op dit punt vaak hogelijk onthand.

Toegegeven, het is nogal wat. Dat het parochiepastoraat in een impasse zit, lijkt daarom niet teveel gezegd. Het gaat er in deze notitie niet om voor deze impasse oplossingen aan te dragen. Eerder is zij een pleidooi om de impasse goed te verkennen. Wat dient zich eigenlijk aan, aan onmogelijkheden, maar wellicht via die omweg ook aan nieuwe mogelijkheden?

DE CONTEXT VAN HET HUIDIGE PASTORAAT

Waar pastores in hun werk tegenaan lopen, zijn de gevolgen van ontwikkelingen die in de sociologie van de laatste decennia uitvoerig zijn beschreven en bestudeerd. Een klein uitstapje naar de sociologie kan daarom helpen de situatie waarin het pastoraat verkeert scherper te zien.

Het belangrijkste verschijnsel waar pastores mee geconfronteerd worden, is wat in de sociologie wordt aangeduid als ‘individualisering’. Individualisering in de sociologische zin is het verschijnsel dat de samenleving steeds complexer wordt en tegelijkertijd de verantwoordelijkheid voor de inrichting van ieders leven bij de individuen neerlegt. Niemand anders kan de belangrijke keuzes in het leven vóór jou maken en iedereen wordt verantwoordelijk geacht voor zijn of haar eigen leven, voor de richting die het aanneemt en het succes van wat wordt nagestreefd.

Individualisering is soms een zegen, soms een vloek. Wanneer onze partnerkeuze niet meer door anderen gebeurt, juichen we het – ook gelovig gezien – erg toe. Wanneer ik echter zelfstandig keuzes moet maken op terreinen, waar ik weinig verstand van heb, ervaar ik dat als lastig. En om keuzes te maken met het oog op een nog onbekende toekomst, lijkt de overtuiging te kunnen steunen op en te worden gedragen door anderen uiteindelijk een voorwaarde. De individualisering geeft mensen de gelegenheid zich hun leven persoonlijker toe te eigenen, maar het kan ook betekenen dat mensen slaven worden van anonieme machten en toevallige trends.

Niettemin zien hedendaagse mensen zichzelf als geïndividualiseerd en persoonlijk verantwoordelijk. Ook al valt die verantwoordelijkheid ze soms zwaar, ze geven die niet willens en wetens uit handen. Voor de kerk betekent dit, dat ze er niet meer op kan rekenen dat nieuwe generaties vanzelf nieuwe kerkleden voortbrengen. **De kerk moet duidelijk maken wat geloven voor het leven betekent en wat het met het oog op dit leven te bieden heeft.**

Kijken we op wat grotere schaal, dan wordt onze samenleving gekenmerkt door globalisering: we weten steeds gedetailleerder wat er op andere plaatsen op de aarde gebeurt en dat die gebeurtenissen invloed op ons hebben en wij op die gebeurtenissen. Welke invloeden dat zijn en hoe die kunnen worden gestuurd, is moeilijk te overzien en in hoge mate complex. Globalisering leidt tot nieuwe mogelijkheden, tot contact met verrijkende inzichten van anderen, tot een mogelijk nieuw zicht op onszelf. Het leidt ook tot onzekerheid, tot het gevoel onderdeel te zijn van een onoverzienbaar complex geheel, slachtoffer te zijn of te kunnen worden van anonieme onstuitbare krachten. De neiging ontstaat zichzelf te poneren en andere culturen en religies als vijandig te gaan zien, als bedreiging. *De kerk lijkt in deze situatie* tot taak te hebben richting te wijzen. Als er spanningen zijn, weet zij dat zij geroepen is een instrument te zijn van de krachten voor vrede.

Haar tradities bevatten schatten aan inzichten en vormen die helpen om te gaan met angst en onzekerheid.

Maar de inzet van het kerkelijk beleid om kerken te sluiten en niet langer te investeren in vormen van pastoraat die mensen op een vanzelfsprekende wijze in hun dagelijks leven nabij is, suggereren voor velen dat de kerk en haar boodschap niet zijn opgewassen tegen de globalisering. Voor sommigen betekent dit dat zij definitief afstand nemen van deze institutie die klaarblijkelijk tot het verleden behoort. Anderen zoeken in de kerk de overzichtelijke gemeenschap die buiten de kerk verdwenen is. Voorstellen tot verandering en het opklinken van nieuwe geluiden treden zij met wantrouwen tegemoet.

In onze streken verkeren de kerken, net als andere klassieke instituties op het maatschappelijk middenveld – vakbonden, politieke partijen – in grote crisis.

De krimp is aanzienlijk en de aansluiting bij de laatste twee generaties is overwegend slecht. We maken de overgang mee van een volkskerk naar een keuzekerk, maar de kerk slaagt er niet in om zichzelf als een aantrekkelijke of zelfs maar betekenisvolle keuzemogelijkheid te profileren. **De kerk heeft veel in huis dat kan helpen in de omgang met secularisering en het autonoom worden van de verschillende maatschappelijke deeltherreinen.**

Zij slaagt er echter niet in te voorkomen dat vormen van fundamentalisme het beeld van religie in toenemende mate bepalen. De kerk en haar tradities hebben in beginsel ook veel te bieden in de omgang met processen van individualisering. Het lukt haar echter tot op heden op dit punt niet een betekenisvolle dialoogpartner te worden voor een substantieel aantal mensen.

In deze situatie werken kerk en pastoraat de laatste decennia met krimp-scenario's. Voortdurend dienen zich nieuwe bezuinigingen aan, nieuwe besluiten om activiteiten te beëindigen en kerken te sluiten. De kerkelijke leiding slaagt er niet in op overtuigende manieren bij te dragen aan de inspiratie en werkvreugde bij de mensen die zich beroepsmatig of vrijwillig voor kerk en geloof inzetten. Zij wekt vaak de indruk niet eens in te zien dat dit haar taak zou zijn. Het zou voor de hand liggen een visie te ontwikkelen op wat in de huidige situatie van centrale betekenis is om van de katholieke geloofstraditie overeind te houden, **zodat van daaruit actief kan worden gezocht naar missionair innoverende initiatieven.**

Op een aantal plaatsen slaagt men erin tot dergelijke initiatieven te komen, maar zelden is er sprake van enige stimulans of coördinatie. Het gevolg werd al eerder aangeduid: pastores hebben het gevoel voor een enorme hoeveelheid taken te staan en doen tegelijk de ervaring op niet werkelijk toe te komen aan wat zij eigenlijk zouden moeten doen om de kerk te helpen haar toekomst te vinden.

DE INZET VAN HET PASTORAAT

Het behoort tot de taak van pastores de Schriften te ontsluiten. Hedendaagse pastores die de Schriften hebben leren lezen en theologisch hebben leren denken in de lijn van de documenten van het Tweede Vaticaans Concilie, worden daarbij onherroepelijk geconfronteerd met het gegeven dat de christelijke traditie ten diepste gelooft dat God, de Schepper van het heelal en de Heer van de geschiedenis, in liefde en bekommernis radicaal de mens centraal stelt. God identificeert zich zozeer met het menselijk lot, dat Hij zelf mens is geworden! *De evangelist Johannes* schetst in het eerste hoofdstuk van zijn evangelie deze liefdevolle beweging die van God is uitgegaan. Deze tekst kan troostend zijn in de huidige situatie, want naar de beleving van Johannes wenste 'de wereld'

waarin God mens werd daar ook toen al weinig boodschap aan te hebben. Johannes maakt dat incarneren van God direct heel concreet: het gebeurt in Jezus, die de Christus, de Gezalfde van God is geworden. Paulus geeft in de hymne die hij in het tweede hoofdstuk van zijn brief aan de Filippenzen citeert, hetzelfde getuigenis: in Jezus' reserveloze, kwetsbare en uiteindelijk ook gekwetste presentie in de mensengeschiedenis, komt Gods heerlijkheid aan het licht. Johannes stelt dat de heerlijkheid van God en het licht in Jezus in de wereld zijn gekomen en dat iedere mens die het in zich kan toelaten, dit licht ontvangt. **Genade (χάρις) en waarheid (ἀληθεια)** stralen van God af, zijn gaven van God, en deze heeft Jezus in zijn leven onder ons en voor ons mensen belichaamd.

Wat dit betekent, weten wij door de verhalen die ons in de evangeliën worden overgeleverd. Jezus' ontmoetingen worden gekenmerkt door de grote openheid waarmee Hij ieder tegemoet treedt die Hij tegenkomt. **Ieder mens krijgt aandacht en wordt serieus genomen, en dat werkt helend.**

Jezus wijst mensen vrijwel nooit af. Met behulp van verhalen, gelijkenissen, vragen en heilzame gebaren nodigt Hij uit tot het herstel van de relaties met andere mensen en met God. Hij wijst een weg waarlangs mensen tot vrede met zichzelf kunnen komen, contact kunnen leggen met hun diepste verlangen en van hieruit kunnen leven. Gaan in zijn spoor is niet zonder problemen of gevaar – zijn levensweg leidt voor Jezus tot de dood en Hij waarschuwt dat zijn leerlingen voor de mogelijkheid van eenzelfde lot (Joh. 15,20) – maar daar blijkt een weg doorheen te voeren. De documenten van het Nieuwe Testament getuigen van Jezus' blijvende aanwezigheid in kracht, inspiratie en Geest bij ieder die in zijn spoor het leven leidt. **In mensen van goede wil blijven de genade en de waarheid die van God komen, in de wereld gestalte aannemen.**

Pastores weten dat zij in dienst staan van deze genade en waarheid, van het tot levende en leefbare gestalte (laten) komen ervan. Hiervoor is het nodig te onderzoeken hoe vandaag voor mensen het bestaan dag in dag uit 'goed' kan zijn. Het zal erom gaan voor individuen, groepen en samenlevingen de vraag wakker te houden voor wie en hoe er gezorgd moet worden, hoe aan vrede en welzijn te werken, wat er te doen valt om recht geen loos woord te laten zijn maar een baken voor ieder in het dagelijks bestaan. Waar ieder mens in zijn waardigheid wordt gezien, wordt van God genade getuigd. **Waar visies elkaars beperkingen doorbreken en elkaars blinde vlekken compenseren, spreekt Gods waarheid.**

Dienstbaarheid aan het tot levende gestalte laten komen van Gods genade en waarheid, betekent de vraag stellen voor wie er gebogen wordt, aan wat en wie eer wordt gegeven, wat en wie dank wordt gebracht en namens wie of wat er gezegend wordt. Daarom zijn pastores geroepen voor te gaan op het terrein van gebed en

ritueel: het plaatsen van het bestaan in het licht van wat in het spoor van Jezus aan genade en waarheid aan het licht komt **en het vermogen het door Hem aangekondigde nieuwe, dat nog slechts fluisterzacht klinkt, te horen en te verstaan.**

Het koninkrijk van God is nabij. Op bijzondere wijze wordt deze nabijheid gevierd, beleefd en gerealiseerd in de tekens die in de kerk als ‘sacrament’ worden benoemd. Daar komt bij uitstek aan het licht dat de kerk ‘teken en instrument’ is van Gods blijvende betrokkenheid op het heil van mensen.

Pastoraat betekent de activiteiten waartoe de navolging van Jezus uitdaagt en oproept behoeden, ondersteunen en erin voor(op)gaan. Het professionele pastoraat veronderstelt daarbij kennis en kunde om dat waarachtig en goed, juist en creatief te doen op een wijze die aansluit bij en recht doet aan de situatie van mensen en de tijdsgeest nu en hier. Daarnaast gaat het hier over **het vermogen geraakt te worden door wat anderen overkomt, wordt aangedaan en het handelen dat uit deze geraaktheid voortvloeit.**

En het gaat om de durf en de geestkracht niet alles te geloven, maar het te meten aan de genade en de waarheid van God zoals deze in Jezus Christus aan het licht is gekomen.

RUIMTE LATEN

Hoe is de context van het huidige pastoraat te verbinden met wat zojuist werd beschreven met de inzet van het pastoraat? Deze vraag is niet gemakkelijk te beantwoorden. Er is sprake van een crisis, van oude vormen die nog gelden maar niet meer functioneren, van nieuwe vormen die nodig zijn, maar zich nog niet aftekenen. **Het is in deze situatie goed dat pastores voor zichzelf expliciet vaststellen dat zij even niet weten wat er moet gebeuren** met geloofsgemeenschap, parochie en kerk, of zelfs met het pastoraat. Zij hebben het vaak gehoord en waarschijnlijk ook zelf wel eens gezegd, nu wordt het tijd het ook te beproeven: een crisis markeert niet alleen een einde van wat was, maar biedt nieuwe kansen voor wat zich aandient. Daarom ligt in het uithouden van de crisis een groot belang. Het gaat hierbij niet om passief wachten tot de crisis vanzelf over is.

Oren en ogen dienen te zien wat misloopt en stagneert, meer evenzeer wat mensen beweegt en motiveert, wat er aan het gebeuren is in de samenleving en wat hierin aan het licht komt. **Wat kondigt zich in de crisis aan?**

Ondertussen is er genoeg te doen. Er is misschien zelfs wel te veel te doen. Maar het antwoord op de crisis is niet: dat wat er te doen is moet ‘efficiënter’, ‘beter’ en ‘professioneler’ worden gedaan. Dat zou een vlucht vooruit zijn. Het is echter juist zaak stil te houden in het ‘even niet weten’ dat de crisis veroorzaakt. Opdat hetgeen wij in ons activisme buiten beeld dreigen te drukken zich kan melden en gezien kan worden. Gemakkelijk zal dit niet zijn. Pastores zijn getraind in het aanpakken van problemen, het formuleren van doelstellingen. Wellicht kan bij de omgang met de crisis en het teveel dat te doen is, het inoefenen van een spiritualiteit van het ‘laten’ verder helpen.

‘Laten’ is alleen als woord al intrigerend. ‘Laten’ is een werkwoord dat meestal wordt gebruikt in combinatie met andere werkwoorden: laten doen, laten gebeuren, laten zien, laten vallen, ... Of het wordt gecombineerd met een voorvoegsel: toelaten, nalaten, verlaten, uitlaten, oplaten, overlaten, inlaten, neerlaten, loslaten, ‘Laten’ op zich heeft de betekenis ‘niet doen’, afzien van actie. In combinatie met een ander werkwoord of met een voorvoegsel ondergaat het echter een betekenisverandering. ‘Laten’ krijgt de betekenis van ‘ruimte geven aan/voor’, wordt de aanduiding van een faciliterende of sturende dimensie.

In de betekenis van ‘ruimte geven aan/voor’ is ‘laten’ fundamenteel voor pastoraat.

Op de eerste plaats omdat het aangeeft dat schijnbaar nietsdoen of een terughoudende opstelling actieve beslissingen kunnen zijn die worden ingegeven door betrokkenheid en gericht is op het mogelijk maken van een ontwikkeling. Op de tweede plaats omdat juist in de omgang met God het stil worden, leeg maken van jezelf en ruimte geven aan de Ander een belangrijke spirituele oefening is. Wie durft te ‘laten’, doorbreekt de praktijk van het voortdurend pogen alle geprogrammeerde activiteiten te laten doorgaan. Zo ontstaat er mogelijkheid om rond te kijken en te luisteren en met ‘gelatenheid’ te ervaren en te aanvaarden dat er even geen richtinggevende doelen en daarbij passende plannen zijn. Dit kan worden ervaren als een verblijf in de woestijn.

Het komt erop aan ruimte te scheppen voor genade en waarheid die Jezus op weg deed gaan, net zo lang tot sporen hiervan zich af gaan tekenen.

In 2000 gaf Nancy Sylvester, voorzitter van de Leadership Conference of Women Religious, de conferentie van hogere oversten van vrouwelijke religieuzen in de Verenigde Staten, woorden aan een gevoel dat breed herkenning opriep. Ze had het gevoel dat de inzet voor sociale gerechtigheid en kerkelijke verandering, waaraan zij decennia lang al haar krachten had gewijd, tot een impasse hadden geleid. Haar toespraak werd de start van een programma waarin **groepen religieuzen de impasse waarin zij terecht gekomen waren spiritueel verkenden,**

zich erop toelagden te onderscheiden wat zich erin meldde en vormen ontwikkelden om trouw te zijn aan wat zich aandiende.

Dit Engaging Impasse-project leidde ertoe dat wat in eerste instantie slechts duisternis had geleden, zich voor de betrokkenen omvormde tot aankondiging van een nieuwe morgen. Zij kregen oog voor nieuwe perspectieven, ontdekten nieuwe taken en doorzagen de problematische aspecten die hun activisme gekregen had. De impasse bleek een ‘smeltkroes voor verandering’ te zijn, zoals de titel luidde van het boek waarin het Engaging Impasse-project werd beschreven (*Crucible for Change: Engaging Impasse Through Communal Contemplation and Dialogue*, ed. N. Sylvester/ M.J. Klick, San Antonio: Sor Juana Press 2004).

Deze notitie pleit ervoor dat pastores deze mogelijkheid serieus nemen bij de crisis die zij steeds opnieuw aan den lijve ervaren. **Het is zaak niet te proberen de crisis ‘op te lossen’, maar hem echt aan te gaan, zich ermee te verbinden** zodat hij een nieuwe ruimte wordt om de genade en waarheid van God die Jezus belichaamde en verkondigde, opnieuw aan het licht te laten komen. Te hopen valt dat pastores tijdens hun collegiaal overleg ervaringen van impasse en van een mogelijk productieve omgang ermee uitwisselen. Dat zij elkaar helpen de inzichten die er zich in aandienen scherp te krijgen en te verwoorden en dat zij vormen vinden deze door te geven aan anderen die in een soortgelijke situatie verkeren. **Dan kan opnieuw iets aan het licht komen van Degene die zegt: ‘Zie, alle dingen maak ik nieuw’** (Op. 21,5).

Ruimte laten